

ХОРВАТ-КИШ ЗА БЪЛГАРИЯ¹

Пътни бележки от 1911 година

Анте Кадич

Когато през 1878 г. България се освободи напълно, хърватите също възкликнаха от радост и постепенно започнаха да идват в освободената земя като артисти, учители, търговци и туристи. Голям брой българи, особено през периода между двете световни войни, се учиха в Загребския университет, а много от тях посетиха Хърватско в продължение на нашето столетие. За тези взаимни посещения има две основни причини: първо — красотата на двете земи, второ — чувството за славянска солидарност.

Хърватският писател Франьо Хорват-Киш (1876—1924) посетил България през средата на м. юли 1911 г. и за това свое пътуване той е оставил твърде интересен, но малко познат пътепис, озаглавен „Видено и невидено“, Загреб, 1911 г. Тъй като и аз, повече от половин век след него, прекарах в България не два дни, както Хорват-Киш, а три месеца, бих искал да представя на читателите Хорватовите пътни бележки с няколко мои пояснения и допълнения. Неговото и моето отношение към тази симпатична страна е едно и също: обективно, примесено с елементи на искрена симпатия.

Хорват-Киш не принадлежи нито към плодовитите, нито към по-добрите хърватски писатели. От началото на века до днес оценките за него са почти едни и същи: счита се, че не е голям, но трудолюбив писател; макар и да не е написал произведения с епохално значение, приносът му не може да се отрече. Докато едни изтъкват неговата оригиналност, обективност и любов към малкия човек (например Антун Барац в книгата си „Величието на малките“), то други подчертават слабите страни в творчеството му, а именно това, че в произведенията си се повтаря; изтъкват още небогатата му култура и необработеността на езика, който понякога не е даже и граматически правилен. Още в 1908 г. Матош посочи трудността на Хорватовата задача, тъй като писателят е искал да разказва увлекателно за неинтересни хора и случки.

Хорват-Киш се е родил и учил в Хърватско Загоре. И трите книги с негови повести („Zepići“, 1903; „Zašto“, 1908; „Nasmijani udesi“, 1918) разказват за хората от родния му край. Докато неговите земляци са писали или за дворяните, които не могат да се устроят в новите времена (например Ксавер Ш. Джалски), или пък за селските деца, които се промъкват сред интелектуалците с голяма мъка и много унижения, Хорват-Киш описва съдбата на бедните загорски селяни и въобще — на малките и нещастни хора. Той не протестира от името на своите герои, не проповядва никакво ново учение за социална правда, но все пак неговите тихи, добре мотивирани и лирически осмислени картини са били доказателство за това, че е вече крайно време да се пристъпи към решаването на тежкото положение на по-голямата част от хърватския народ, на селяните. Хорват-Киш е творел в оня период, когато със същите аргументи на политическата сцена са действували братята Радич, които успели да организират и обединят народните маси в силно хърватско селско движение.

¹ Статията се печата с малки съкращения, Б. Р.

Освен повестите за своите загорци Хорват-Киш е обнародвал два пътеписа. Първият („Видено и невидено“) представлява дневник за двуседмичния му излет (от 7 до 22 юли 1911 г.) от Карловци през Белград и България до Цариград, а вторият („Истърски пътища“, 1919) е възпоминание за неговите две посещения в любимия му истърски край през 1912—1914 г. И двете книги се отличават със същите особености, както и неговите повести: той не е тръгнал на път с намерение да се срещне с важни политически дейци или с известни писатели; той не говори за тежките международни кризи, не си поставя тъмни очила и така да открива или посочва болестта на обществото; не пише, за да забавлява своя читател. Той отбелязва така — пътьом, но с чувство за хумор, своите разговори с обикновените хора, които е срещал съвсем случайно; говори и за цветята, за птиците, за климата и за още много неща, но не защото е искал да пише за това; той отразява в своя дневник всичко, което е забелязал по пътя. И все пак, въпреки тази разлатост и безсистемност, в дневника му се съдържат ценни факти за страните, през които е минал, има някои дребни неща, които разкриват душата на народа.

Неговите „Истърски пътища“ са едно непретенциозно, но красноречиво свидетелство за пробуденото народностно съзнание на истърските хървати, които по-късно не можа да сломи нито даже 25-годишният фашистки режим (1918—1943). Той обича истърския народ, неговите обичаи и песни, неговата привързаност към майчината гърд, неговата чакавшина,¹ обича всичко това, но своята любов не изразява с думи. Както майката изразява любовта си към детето с поглед, а не с думи, така и Хорват-Киш носи в сърцето си Истра и нейните рани го болят.

Във „Видено и невидено“ той е забелязал, че градовете София и Варна се изграждат планоно; почувствувал е как българите почитат не само своето минало (Плевен), но също и своите силни средновековни царе (Търново); той говори за трудолюбието и почтеността на българина; знае, че българите са големи патриоти и че македонският въпрос постоянно ги вълнува; наблюдавайки от прозореца на влака, с който пътува, той се възхишава на българските планини и на обработените нива.

Книгата „Видено и невидено“ е искрено признание на обективния и доброжелателен турист за България — такава, каквата я е видял през лятото на 1911 г. От негово време до днес България е прекрачила с гигантски крачки напред; душата е останала същата, но лицето на страната се е променило в много отношения.

Още Вилко Габарич, оценявайки Хорватовия пътепис в сп. „Савременик“, 1911, кн. 11, изрази мнението, че най-лошите части на този пътепис са ония две глави, в които авторът говори за своето пътуване през Славония и Сърбия („По продължение на родното“ и „От столица до столица“). Има и тук любопитни наблюдения: Хорват-Киш споменава как мюсюлманите от околия Баналука са се преселвали масово в отоманското царство, понеже са искали да запазят вярата на своите бащи. . . ; той вижда как сърбин и българин се целуват на българската граница. . . В тези глави има също интересни автобиографични факти, като напр. следния: авторът разказва как влезнал „в някаква задимена и замърсена кръчма. Много сме и сме уморени. Тичаме от стая в стая с нетърпение да седнем и нещо да хапнем. Понеже съм несръчен, вичко ми задигнаха. Донесоха ми столче, оглеждам се наоколо — няма и столчето; поръчах бира, момъкът ми донесе и само ръката да посегне към чашата, а ето че иззад гърба си дочувам глас, мърморейки: „Пардон, това е мое.“ Оставям се да ме блъскат и съдбата и хората, и те ме блъскат, въртят и обръщат и така накрая стигнах до кебапчетата.“

Макар че Славко Йезич в своя отличен сборник „Хърватски пътеписци от XIX и XX век“ (Загреб, 1955) включва „последната глава, тази за Цариград, струва ми се, че най-дълбоко впечатление остават страниците, в които Хорват-Киш отразява своите впечатления от по-известните български градове и Черно море.

След като се насладил добре в гимнастическия салон на трета държавна гимназия¹, авторът тръгнал да разглежда София. „Настана утро! Неделя е, Петровден. И София има желание да се премени колкото е възможно по-празнично. Изпълнена е с български и руски знамена. Виждаш портретите на руския цар освободител Александър II, украсени със свежи цветя, а портрета на

¹ Става дума за чакавското наречие в езика на хърватите — бел. прев.

² Бившата трета мъжка гимназия. — бел. прев.

Фердинанд I — ах, къде е той “ Хорват -Киш продължава: „Вашите улици, о българи от София, са много прави, широки, просторни, сякаш немец ги е проектирал. Правите посоки в момента са удобни, но аз бих изградил криволичеши улици, та и домакинът, и чужденецът да бъдат принудени да се оглеждат наоколо, а не да отправят очи само пред себе си, защото необятната права посока уморява, както и алеята от дървета с ниска корона. “ И тук важи старата мъдрост: *de gustibus non est disputandum*. Аз познавам много големи и красиви градове, чийто улици са прави и просторни, като тези в София. Аз обичам и Champs Elysées, и Fifth Avenue; обичам и София, за която много хора ми казваха, че след Прага е най-хубавата славянска столица.

„Витоша не прилича на нито една наша планина, която от двете си страни има по-големи или по-малки бърда и хълмчета; тя изведнъж се издига високо — около 2,300 метра. На места е обрасла с ниска гора, а тук и там се подават сиви пещерни възвишения. Красивият град ошастливява човека също тогава, когато има своя планина и своя река: София няма река, а какво би било да нямаше и Витоша?“ Трябва да прибавя, че и аз мъчно си представям някой град, който да не е разположен край море, езеро или река. Подобно на атинския философ Талес считам водата за първия елемент на природата; израснал съм и оставам при нейния чар. Сигурно поради тази причина софиянци са така много влюбени в своята Витоша: нямат река, която да ги прохладжа през летните вечери и цялата си любов са отдали на Витоша. София има прекрасни паркове: в тях, под сянката на високи дървета, гражданите ѝ си отпочиват, четат вестници, гледат дещата и разговарят с приятелите си.“

Хорват-Киш се отправил към амфитеатъра¹, който, както сам казва, „обхваша най-малко два хектара от хубавото софийско поле. . . Врявата стихва, приближава някаква музика. Влиза славата и свободата на България. Влизат около стотина с прошарени и побелели коси. На някои треперят слабо колената, но се държат героически. Водени от музика, те пресичат спортната арена. Осемдесет хиляди ръце започват да ръкопляскаат на тази шепа хора, а тук и там някой възторжено махва с шапка за поздрав. Те напомнят за ония герои, които знаеха на Шипка — българските Термопили — през 1877 г. при липса на каквато и да било муниция, да задържат с дървета и камъни цели три часа многобройната турска войска от 25,000 — дотогава, докато не пристигна в помощ руско-българска военна сила, която, макар и по-малобройна, продължи и завърши успешно тази борба. Днес тези герои от никога незабравимите опълченски чети получават държавна пенсия, за да могат да живеят удовлетворително, а българите навсякъде ги посрещат като царски синове.“

Хорват-Киш не се е запознал, нито пък споменава тогавашните прочути български писатели (например Вазов, Славейков, Яворов и други), но се сдружил с някои по-незначителни книжовници, чийто имена могат да се намерят само в обширните очерци за литературата или пък в енциклопедиите. Това е отговаряло на неговия манталитет: не се е чувствувал добре в обществото на известните и поради това е търсил ония, с които е могъл да разговаря като приятел с приятел, равен с равен.

От Амфитеатъра (Парка на свободата) Хорват-Киш се отправил към ресторант „Средна гора“ и по-късно, когато работи над своя пътепис в Карловци, спомня си за приятното общество и хубавото вино: „Да бих могъл, бай Георги, отново да дойда под малката вишня в твоята градина и отново оня незабравим К. Мутафов, оная лирична душа и двойник на нашия Воислав Илич, да ме научи на две-три думи, с които да те поздравя на български: „Да живее бай Георги, голям патриот и горещ българин!“ Тогава бай Георги отново би се покачил на стола и без да обръща внимание на това, че столът ще пропука под неговата тежест, би декламирал поемата „Хайдут Сидер и Чер Арап“ — единствената поема, написана от Никола Козлев, която поради своята художествена красота е влязла във всичките български читанки и антологии. . . И после дълго се мълчи, навеждат се глави, диша се тежко в очакване да отгине мъката, заседнала в сърцата. А бай Георги донася някакъв чуден поднос с интересни шишета, а в тях още по-хубаво вино. Налива се оригинално, през някакви цеви, а накрай се вдига тост. . . Ах, хубаво вино има бай

¹ Вероятно става дума за старото игрище „Юнак“, където дървените пейки са били разположени амфитеатрално. Там обикновено са ставали тържества и са идвали опълченците, които Хорват-Киш срещнал. Бел. прев.

Георги . . . Пък когато в градината на ресторанта идва побелял и твърде снажен старец и сяда под ведрото лятно звездно небе, приближаваме се до него, даваме му своя споменик, а той изважда молив и с трепереща ръка записва „Васил Д. Стоянов“ и започва да разказва за своите приятели от времето на илиризма и след него: Гай, Вончин, Мразович, Прерадович и много бележити хърватски личности, с които някога е бил във връзка. Искане ми се да го прегърна, да го целуна и да извикам: Ето последният илириец, ето живите очи и уста, които гледаха и говореха на събранията през един от най-славните наши периоди.“

Като се разхожда сутрин по улиците на София, Хорват-Киш забелязва паметника на Васил Левски и за Апостола на българската свобода казва, че „през деня е служил в турската войска, а през нощта е вдигал революция. С изключително умение вдигал въстание кога тук, кога там — на село, против турското робство. Търсили са го, но не са могли да го намерят. Издал го един поп: следял го, хванал го през нощта на работа и го предал. Обесили го на това място. Гробът изхвърли костите на предателя.“ Тези бележки на Хорват-Киш за Левски исторически не се съвсем верни.

Понякога, макар и рядко, Хорват-Киш се впуска и в политически разсъждения. „На нас тук е приятно, драга София, между тези твои граждани, голяма част от които са дошли от Македония, в свободната държава, по-скоро избягали, защото тежко се живее без свобода. Македонците тук имат в свои ръце голяма част от търговията, те са на отговорни правителствени и чиновнически места, защото са сред най-будната част на способния български народ. Това е и една от причините, поради която българите държат така твърдо за освобождението на Македония. Било поради народностни, било поради икономически причини, всички са заинтересовани — от първия до последния, да не говорим за ония, които нямат най-сладкото — дивната и прекрасна свобода.

Със София, с която се сродил и която с възхищение нарича столица на България, Хорват-Киш трябвало да се раздели на път за Плевен. Но обещава отново да се върне в нея и да отиде на Витоша. „Утро е, а хората жънат. Пеят ли жетварите! Жетварските песни са мистични. Молил съм много пъти майка си да ми каже какво пеят жетварките, а тя или мълчеше, или пък прошушваше някои думи и така ме оставяше, без да ми отговори ясно. Софийското поле е много плодородно и някога сигурно ще ражда жито и за износ. Сердите не биха живели; Атила, примамен насам със своите орди, не би палел и заробвал; печенезите не биха се съгласили да бъдат тук колонизирани и да служат за подигравка на българите заради тяхната непокорност, каквито са и турците, които, страхувайки се от тяхното въстание, заселили тук черкези. . . Правителството ги настанило сред българите, раздало им пушки, саби и друго военно оръжие и така те наблюдавали всеки миг българите, като при нужда ги нападали.“

След уморително пътуване, по време на което не е могъл да намери даже място за сядане, стигнали до Плевен. „Когато у нас, в Хърватско се приближаваш до голям град, това усещаш, виждайки по-уредените къщи край пътя, а също и фабрики, преди всичко кръчми за посетителите на панаир, докато приближаването на Плевен познаваш по паметниците за войната от 1877—1878 г. Отляво има паметник на мястото, където Осман паша трябвало да се предаде. Всички се юрнахме да видим този паметник. След минута трябваше да се върнем надясно, защото забелязахме друг паметник.“

Със своите съекскурзианти Хорват-Киш се изкачил на Скобелевия хълм. „Тук турците са били сломени. Пък и върхът доста много напомня на гърбицата на мюсюлманин, когато той се кланя; докато се е унесъл в своята молитва, идва някой шеговит друговец, пристъпва тихичко, полека и незабелязано метва на края на гърбицата му чалма. . . Сега това е парк, който е уреден преди шест години и е обявен като Скобелев редут в чест на знаменития генерал и военен пълководец, който го е превзел, изгубвайки тук живота на 2,000 войници и офицери. Но това няма толкова важно значение, защото въпреки всичко той е превзел хълма.“

В цялата книга, според мен, най-сполучлива е онази част, която е посветена на град Велико Търново. Докато до Плевен влакът е бил препълнен, сега в купето са само четирима, не се ежат един на друг, а разговарят помежду си:

— Вие сте хърватин? — попита ме моят отсрещен спътник.

— Да, и кимвам с глава, както у нас се кимва в знак на потвърждение.

— Но сте славянин?

— Хърватин.

Малко недоразумение. Още в София забелязах, че българите кимват обратно: за „да“ те кимват с глава отядно наляво, а за „не“ — отгоре надолу. Турски обичай.“

Отлично е неговото описание на Велико Търново. Той е видял града такъв, какъвто при пръв поглед изглежда на всеки човек: Сякаш някоя величествена твърдина, падайки се е наклонила нанякъде, а по нея някакви древни, сивопепеляви и тъмни дървени къщи и една от тях като че ли се страхува, че ще се сгромоляса в Янтра, в бързата кална река. . . Тези древни къщици са застроени до самата Янтра и се издигат нагоре, издигат се една над друга, високо нагоре. Като че ли са някакви живи същества, които се изкачват нагоре и докато една къщица излиза над Янтра, другите са вече ето там на върха и отиват нататък в неизвестна посока. Какво означава това, че реките ме интересуват толкова много? Радвал съм се на р. Сава, радвал съм се на р. Морава, а за Нишава едва ли не съм плакал, когато тя край Пирот изчезва от погледа.

В Искър съм се вглеждал като водна птица, а сега ми се иска да отида някъде и да гледам Янтра. И имам голямо щастие, защото ни настанях в различни конаци, а моят конак, някакъв отдавнашен хан, почти висеше над Янтра. В стаята има четири легла, аз избрах това до прозореца. Легнах напреко върху леглото и гледах през прозореца.“

И аз също бях щастлив, защото получих стая на най-горния етаж на хотел „Янтра“. Изгледът беше прекрасен, луната осветяваше Трапезица, реката Янтра и моето легло. . .“

„А оттаък Янтра? Там е Трапезица, хълмът прилича на заоблен стол. По Трапезица растат храсти, две крави пасат, а тук — някакви колибки. Не, това не са колибки, а разкрити основи на стари болярски черкви, които сега са с обикновен покрив от дъски, за да се запазят от дъжд или вятър. Всеки от болярите в старото българско царство е имал своя черква. . . Съсем приятно им е било. Съгрешавали са тези боляри из околната, устройвали са оргии по манастирите, а после пречиствали душата си в своите църкви! Казват, че на Трапезица имало около 25 такива „вани“.

Привечер Хорва-Киш излязъл на разходка и наблюдавал българите, техния начин на живот. Написал е химн на българския семеен живот, надяваме се, че все още е така: „Като роднини българите са нежни един към друг. Техният семеен живот е чист и свят. Обществото изобличава онзи, когото намерят в публичен дом. Един човек, когото опознах в София, живее заедно с някаква немкиня. В пийнало състояние призна, че не е оженен — за това нещо се говореше на съседната маса. Шепнеше ми на ухото и молеше ме да запазя тайната, за да не разбере никой. Между другото този човек е еврейн и не е изключение. . . Някъде музика изпълнява маршова песен.

На Царевец отиват чети от македонски герои. . . Музиката изпълнява някаква тъжна народна мелодия. Славянските мелодии измъчват човешкото сърце. Към Царевец се отправя много народ. Тесните пътечки се извиват между бурени, къпини, шипки и разни други тръне и храсти. . . А ние се изкачваме. Струва ми се, че е задущинца. Сякаш вървим така през изоставено гробище, търсейки стари гробове.“

Царевец вече не е изоставено гробище. Когато го посетих през пролетта на 1968 г., там близо около сто работници разкопваха и възстановяваха, а пред тях стоеха учени археолози, които с възхищение им говореха за царете от рода на Асеновци и Шишмановци. Тук е живял Патриарх Евтимий, основателят на Търновската школа, а също и неговият ученик Григорий Цамблак, който с вдъхновение го е обрисувал в своя известен Панегирик. На самия връх се намират остатъците от патриаршеската черква, а недалече от нея се виждат основите на царския дворец.

„Ех, какъв хубав изглед има Търново, колко чудесно е неговото разположение. Да не ме гонят едни, да не ме очакват други, останал бих тук, за да се наситя на тази чудна картина, каквато няма никъде на света. И хиляди чувства извиква тази картина. Толкова възхищение и толкова мъка. И тази Янтра. Как така тя не се е объркала. . . Колкото и много да се мъча да уловя нейните пътища, не мога. Тя е и тук, и там, и пред мен, и зад мен. Струва ти се, че протичат десет реки, а е само една.“

Слезли от Царевец и отишли до черквата „Четиридесет мъченици“: „Това е стара черква. Построена е през 1230 г. по времето на Иван Асен II, най-способният цар от рода на Асеновци. Този „самодържец — цар на всички българи и гърци“, който може да бъде сравняван с великият цар Симеон, победи гръцкия цар Теодор и го плени с всичките му полководци, изпрати ги във Велико Търново и църквата изгражда за възпоминание на това събитие. Тук е бил погребан с царски почести; тук е бил погребан и Свети Сава, който умира във Велико Търново по време на поход“.

Хорват-Киш се интересува от миналото на България, но тогавашният вид на града го напъждава и той извиква: „Търново! Град на царе! С тебе е свързана цялата българска история от прастари времена, та чак до 22 септември 1908 г., когато на Царевец бе провъзгласено независимото българско царство. . . Ох, как ме измъчва този град. Вълнувам се, като гледам тази тъжна панорама — никъде нищо не се строи, не виждам никъде нищо по-ново, освен училища и казарми. Всичко сиво, всичко старо, всичко издава дъха на вековете. . . Къщите са стари и полусрутени, непоправими.“

Макар и днес във Велико Търново да има отделни квартали, които очакват да им се посвети по-голямо внимание, той вече не е изоставен град, какъвто го е виждал Хорват-Киш. В него сега има чисти и асфалтирани улици, много нови постройки, къщи със старинен външен вид, но с модерна комфортна наредба; на Света Гора се намира новият университет (Висш педагогически институт „Кирил и Методий“); в града има много предприятия, в които жителите му всеки ден изкарват прехраната си. Велико Търново е изключителен град: запазил е средновековния си колорит, но в него кипи новият живот. Това е град с прекрасна околност: никога няма да забравя нито Преображенския манастир, нито село Арбанаси. Велико Търново възхити и мене толкова много, че когато се разделях с него извиках: „Довиждане!“

По пътя от Горна Оряховица до Варна Хорват-Киш видял в далечината град Шумен и в своя пътепис отбелязва: „В Шумен също така има много турци. По време на турското господство тук била съсредоточена многобройна турска войска. Шумен, гарнизонен град с почти непревземаеми крепости, бил изпълнен с войска. . .“

Във Варна Хорват-Киш срещнал проф. Макс Базала и сърцето му затуптяло от радост, защото е приятно далече от родния си край да прегърнеш свой стар приятел. Оплакал се, че спал малко. Ето и причината: „Казват, че някога, по време на турското робство, вратите на укрепения град Варна се затваряли при залез слънце. Добитъкът не е могъл да излезе навън от крепостта та е трябвало до наса да се скита из варненските улици и площади. Тази привилегия и днес имат варненските магарета. Защото, ето сега е лятна и лунна нощ, а тази добра и прословута порода пропуска из града; ревейки през цялата божия нощ със своя благозвучен глас, предизвиква гюрюлтия с песната по запустелите улици.“

Още тогава Хорват-Киш установил, че в продължение на един кратък период от 30 години българският народ „построил толкова великолепни училища по всички краища на отечеството си и така навсякъде е задоволил най-модерните нужди. Тогава (1911 г.) той забелязал още, че варненските ресторанти са празни, че също главната улица е празна и че на брега е бил сам. В морето видял два парахода, които плували на север, три платноходки и няколко рибарски лодки“.

Видът на Варна днес е основно променен. Сега този град има своя опера и театър, симфоничен оркестър, две библиотеки и университет. Варненските булеварди са преизпълнени с хора, а в ресторантите е трудно да намериш свободни места. Параходите често влизат и излизат от просторното пристанище, тъй като през Варна преминава половината от българския воден търговски транспорт. Този стар гръцки Одесос, който става Варна по време на българския хан Аспарух (681), днес е средище на българския туризъм, на българския културен и икономически живот.

Хорват-Киш отишъл на морето и останал учуден: „Дойдеш на брега, а никъде няма нищо, което да привлече погледа ти — ни остров, нито островче. Нищо, нищо друго, освен безбрежно море.“ За нас, които още от ранно детинство сме свикнали с Хърватското приморие и с далматинския бряг, със стотици острови и островчета, трудно можем да си представим само едно чисто море, в което нищо не спира погледа ни и не ни въодушевява да отплуваме там. Все пак на това Черно море Хорват-Киш изпраща своя поздрав: „О, страшно, голо и тихо море. Това е

наше славянско море. Русите и българите владеят неговите брегове от Босфора та чак до Кавказ. А по него идва насам хладен вятър от големите руски равнини, а може би и от още по-далеч, из-зад Урал“.

На дясно от пристанището Хорват-Киш видял Галата, където някога са се намирали гробища на кръстоносци, а днес — хотели и вили за туристи; на лявата страна забелязал Евксиноград — двореца на българския цар. Приятелите му предложили да посетят двореца и те тръгнали с малък параход. Писателят пояснява: „Всичко наоколо е зелено, а новите и бели къщи са се напънали по полегатата височина. Някога Варна е бил столица на малка българска държавица, която последна е попаднала в турските лапи — държавицата на деспота Добротица. Неговото име и днес носи Добруджа, неголяма област между Дунав и Черно Море“ . . .

Стигнали в Евксиноград и Хорват-Киш изтъква: „Преди тук е имало манастир. Варненци идват било пеша, било по морето и тук със семействата си прекарват неделния ден. Днес много манастирски сгради са преустроени. Само черквизата не е преустроена. . . На царя му провъзвяха с дворците. Където в България има хубаво място, там той с удоволствие би желал да има и дворец. Искан да притежава Преображенския манастир край Велико Търново, но българите не разрешават; с охота иска да има и други манастири, но българите не дават.“

Варненското пристанище Хорват-Киш се отправил към пречудесния град на Босфора — Цариград, а пък аз отидох на север до Златни пясъци. Който иска да се увери в това колко много България се е променила от времето на Хорват-Киш, трябва да посети този курорт с отличен пясъчен плаж, с високи многоетажни хотели, с първокласна кухня и нощни локали, в които по чиващите се веселят до ранните утринни часове, с приятен климат и мило население. И на Хорват-Киш не би му пречило това, че Черно море няма острови, защото има всичко друго, което е нужно на сърцето и очите. „Морето шумоли и бучи, моторите работят и буботят, параходът се люлее, а аз бързо се приготвям да отида на палубата. С удоволствие очаквам да видя утринната зора на морето. Зората ме привлича. В живота си не съм много чел, но когато и да ми е попаднало нещо за зората, знам, че почти всеки писател се разтапя от нежност, описвайки нейната прелест. И когато започнах да се очаровам от природата, често ми се случваше да гледам и наблюдавам утринната зора. Мога да кажа, че досега не бях видял зора, от която душата ми да ликува. . . Всичко мирише на роса и ражда се девственото утро. Пленяват ме вечерите, вечерният залез, обаче вечерите са мрачни и тежки, а ето утрото — ведро и невинно като закичена девойка. Ето, утрото е като окъпано агне, като девойка преди венчаване, докато вечерният залез прилича на вдовица — хубава, но тъжна и печална.“

Бломингтон, Индиана, САЩ